

ФОРМУВАННЯ В ПІДЛІТКІВ МЕХАНІЗМІВ УСВІДОМЛЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ

Проблема усвідомлення безпеки людиною, особливо в підлітковому віці – одна з найскладніших і недостатньо досліджених у сучасній психології (В.Агєєв, 1997; А.П. Альгін, 1989; Л.С. Виготський, 1996; Л.Г. Дікая, 1987; Б.І. Додонов, 1978; А.А. Леонтьєв, 1977; В.С. Мерлін, 1996; Ж. Паже, 1999; З. Фрей, 1990; R.D. Goldney, 1981, та ін.). Від адекватності усвідомлення безпеки залежить вибір безпечних моделей поведінки у складних ситуаціях, з якими зустрічаються підлітки (А.Г. Маклаков, 1996; Л.М. Фрідман, 1985; R. May, 1981 та ін.). Неадекватність усвідомлення безпеки може мати форму недооцінки або переоцінки тієї чи іншої небезпечної ситуації, що однаково спричиняє неадаптивну в соціальному плані поведінку особистості (Л.С. Виготський, 2001; В.І. Серебровський, 1997; Ч.Тарт, 1997; J.M. Boyle, 1976; R.D. Goldney, 1981).

Тому метою нашого дослідження обрано усвідомлення небезпечної поведінки підлітками з огляду на необхідність подальшої розробки цього поняття для виділення критеріїв оцінки ефективності цього процесу, виявлення напрямів та умов удосконалення виховного процесу і психологічної корекції та попередження ускладнень усвідомлення підлітками небезпечної поведінки. Крім того, дотепер немає єдиної думки щодо специфіки усвідомлення особистістю власної небезпечної поведінки.

Розгляд спеціальної літератури (Л.С. Виготський, 1984; А.Н. Леонтьєв, 1981; Ж. Паже, 1999; С.Л. Рубінштейн, 2002; А.Г. Спіркін, 1972; В.П. Зінченко, 1991 та ін.) і власний теоретичний аналіз процесу усвідомлення небезпечної поведінки в контексті проблеми нашого дослідження дозволив нам сформулювати робоче визначення цього поняття. Під усвідомленням небезпечної поведінки підлітками ми розуміємо відображення в їхній свідомості конкретних обставин, які можуть завдати шкоди як самому підлітку, так і довколишньому середовищу. Таке усвідомлення викликає почуття тривоги, страху, що блокує, чи активізує мобілізаційні функції психіки в діяльності особистості.

Як показують результати досліджень багатьох авторів (І.С. Кон, 1979; Г. Крайг, 1985; М.А. Котик, 1989 та ін.), процеси усвідомлення небезпечної поведінки дорослої людини, яка має багатий життєвий досвід і знання, та усвідомлення підлітка, який не володіє достатнім життєвим досвідом і знаннями, не однакові за своїм характером.

Усвідомлення учнями можливостей своєї поведінки в різних ситуаціях, у тому числі і потенційно небезпечних, виявляється в їхній оцінці своїх знань, умінь і навичок, а також у ступені труднощів конкретних завдань, які вони вважають доступними для себе. Інакше кажучи, підлітки усвідомлення своїх можливостей виявляють у вербальній самооцінці й рівневі домагань.

Таким чином, при розробці системи формування в підлітків механізмів усвідомлення небезпечних форм поведінки ми виходили з таких важливих позицій. По-перше: ми враховували фактори, які впливають на усвідомлення безпеки. Серед них важливіми є: а) дитячий колектив, взаємини його членів між собою та вчителем, що формує відповідний психологічний мікроклімат, який разом із суспільною думкою, має великі можливості для інтенсифікації усвідомлення підлітками фактів навколишнього життя; б)

значимість та емоціогенність ситуації; в) життєва значимість об'єкта діяльності; г) рівень психічного розвитку в цілому; е) досвідченість та мотивація діяльності в небезпечних ситуаціях.

По-друге, за результатами нашого теоретико-методологічного дослідження було виявлено, до важливих психологічних механізмів, які беруть участь у реалізації процесу усвідомлення є: а) рівень розвитку узагальнень; в основі розвитку узагальнень лежить не спілкування мовленнєвого типу, а безпосередня практична діяльність дитини; б) перехід від однієї структури свідомості до іншої здійснюється завдяки розвитку значення слова; в) усвідомлення відбувається через включення переживання чиненого суб'єктом акту чи події в об'єктивні предметні зв'язки, що його визначають; г) несвідомий потяг переходить в усвідомлений, коли усвідомлюється об'єкт, на який воно спрямовується.

Серед різних теоретичних обґрунтувань механізмів усвідомлення, на нашу думку, найбільш продуктивною є система В.П. Зінченко, що презентує усвідомлення крізь призму структури, функцій та властивостей свідомості. Вченим виділено 2 шари свідомості: перший – буттєва свідомість (свідомість для буття), яка включає в себе, по-перше, біодинамічні властивості рухів, досвід дій, і, по-друге, чуттєві образи; другий – рефлексивна свідомість (свідомість для свідомості) - включає в себе значення та смисл. Значення – зміст суспільної свідомості, яка засвоюється людиною, – це можуть бути операційні значення, предметні, вербальні значення, життєвські та наукові значення – поняття. Смисл – суб'єктивне розуміння і ставлення до ситуації, інформації. Нерозуміння пов'язане з труднощами осмислення значень. Процеси взаємної трансформації значень і смислів виступають засобом діалогу та взаєморозуміння.

На основі цієї концепції виділяються властивості свідомості, які можна розглядати і як механізми, і як певний алгоритм усвідомлення: побудова відношень, пізнання і переживання. Звідси безпосередньо випливає висновок про включеність мислення та емоцій у процес усвідомлення, у тому числі й усвідомлення небезпечної поведінки. Дійсно, основною функцією мислення є виявлення об'єктивних відносин між явищами зовнішнього світу, а основною функцією емоцій – формування суб'єктивного ставлення людини до предметів, явищ, людей тощо. У структурах свідомості синтезуються ці форми і види відношень, і вони визначають як організацію поведінки, так і глибинні процеси самооцінки та самосвідомості.

Спираючись на вищезначені формулювання, нами була розроблена програма формування в підлітків усвідомлення небезпечної поведінки за рахунок розвитку механізмів розгортання та перебігу самого процесу усвідомлення. Запропонована програма є інтеграцією відпрацьованих і добре відомих у практиці проведення тренінгів, а також модифікованих нами вправ, прийомів і технік. За формою – це профілактичний тренінг, спрямований на інформування про особливості небезпечних ситуацій та їх можливі наслідки, залежність кінцевого вирішення таких ситуацій від адекватної поведінки підлітка в них, а також вироблення навичок безпечної поведінки. Залежно від індивідуальних особливостей експериментальних груп,

тренінг включав елементи розвитку емоційної саморегуляції, формування мисленнєвих операцій, розвитку впевненості в собі, умінь приймати рішення тощо.

Основна змістовна мета нашої програми – розвиток у підлітків усвідомлення небезпечних форм поведінки за рахунок активізації механізмів процесу усвідомлення. Під час проведення тренінгових занять, за розробленою нами корекційною програмою, вирішувались наступні задачі.

1. Активізація процесу самоаналізу власного життєвого досвіду, який пов'язаний з перебуванням у небезпечних ситуаціях.

2. Досягнення більш високого рівня усвідомлення підлітками значимості, адекватне реагування у небезпечних ситуаціях та навичок безпечної поведінки.

3. Розвиток соціально-емоційної чутливості самопізнання та саморозвитку.

4. Підвищення власних адаптивних можливостей до нових форм життя.

5. Розвиток умінь аналізувати різні життєві ситуації і виокремлювати серед них потенційно небезпечні.

Для вирішення поставлених завдань нами використовувалися наступні форми роботи: спостереження; бесіди; дискусії; лекції та методи роботи; мозковий штурм; сюжетно-рольові ігри та колективно-групові завдання.

Експериментальна частина нашого дослідження передбачала декілька етапів. Останній етап – розробка цілеспрямованої корекційної системи формування процесів усвідомлення – базувалась у нашій роботі на отриманих раніше теоретико-методологічних та емпіричних даних.

За даними емпіричного дослідження в усвідомленні небезпечної поведінки підлітків, мають місце вікові, статеві особливості, які опосередковуються рівнем розвитку інтелекту підлітків. Попередньо виявлені дані засвідчили, що має місце різний характер взаємовпливу між усвідомленням небезпечних форм поведінки у різних ситуаціях життєдіяльності, типових для дітей підліткового віку.

Для апробації запропонованої системи формування адекватного сприйняття небезпечної поведінки в різного роду небезпечних ситуаціях дітьми підліткового віку, за результатами попереднього тестування було створено чотири експериментальні вибірки досліджуваних.

Першу вибірку склали підлітки 12 років з низьким рівнем інтелектуального розвитку та низьким рівнем усвідомлення небезпечної поведінки в різних ситуаціях.

Другу експериментальну групу склали 12 підлітків 13 років з низьким рівнем розвитку інтелекту та низьким рівнем усвідомлення небезпечної поведінки в різного роду небезпечних ситуаціях. Загалом у цій групі підлітків спостерігається аналогічний наведеному вище рівень усвідомлення небезпечних ситуацій, а саме: переважання низьких оцінок за показниками П2, П3, П4, П6 та П7.

До складу третьої експериментальної групи ввійшли 12 підлітків 12 років з високим рівнем розвитку інтелекту, проте з низьким рівнем усвідомлення небезпечної поведінки в різного роду небезпечних ситуаціях.

Четверту експериментальну групу склали також 12 підлітків 13 років з високим рівнем розвитку інтелекту, проте з низьким усвідомленням небезпечної поведінки в різного роду небезпечних ситуаціях.

Таким чином, у формуючому експерименті взяли участь 48 підлітків загальноосвітньої школи м. Одеси. Корекційна робота проводилась в 4-ох групах по 12 чоловік у кожній. До початку та після завершення формування з кожним учасником проводилось індивідуальне тестування.

За результатами тестування, проведеного в групі підлітків 12 років з низьким рівнем інтелектуального розвитку, після впровадження корекційної системи формування адекватного сприйняття небезпечної поведінки, було встановлено зростання рівня вираженості значень більшості з показників, що характеризують усвідомлення небезпечної поведінки в різних життєвих ситуаціях (див. рис. 1.).

Так, підвищення середнього значення за показником П1 відбулося на 0,1 бала, за показником П2 – на 0,9 бала, за показником П3 – на 1,8 бала, за показником П4 – на 1,9 бала, за показником П5 – на 2,5 бала, за показником П6 – на 1,1 бала, за показником П7 – на 1,3 бала. Такі відмінності підтвердилися на статистично достовірному рівні. Статистична перевірка показала, що достовірними є розбіжності за показниками П2, де $t = 3,95$, $p < 0,01$, а також П3 ($t = 6,26$, $p < 0,01$), П4 ($t = 6,85$, $p < 0,01$), П5 ($t = 2,8$, $p < 0,05$), П6 ($t = 5,05$, $p < 0,01$) та П7 ($t = 3,97$, $p < 0,01$).

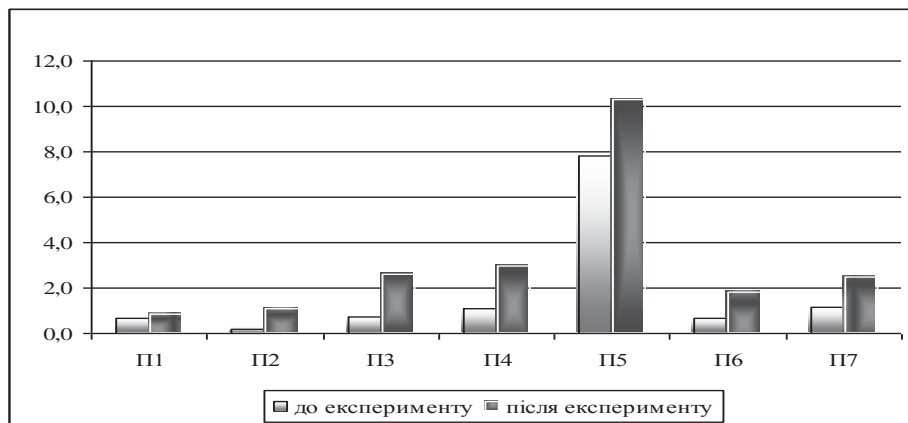

Рис. 1. Усвідомлення небезпечної поведінки підлітками 12 років з низьким інтелектуальним розвитком до та після експерименту

Такі дані дозволяють зробити висновок, що в результаті проведення формуючого експерименту в групі підлітків 12 років з низьким рівнем інтелектуального розвитку значно підвищився рівень адекватності усвідомлення небезпечної поведінки, пов'язаної з транспортними засобами, переміщенням

у просторі, залученням до вживання алкоголю, наркотичних речовин, тютюнопалінням, умовами ігрової, довірливої, пізнавальної діяльності та взаємодією з іншими людьми. Переходячи до розгляду результатів тестування, проведеного в експериментальній групі підлітків 12 років з високим рівнем розвитку

інтелекту після впровадження корекційної системи формування адекватного сприйняття небезпечної поведінки, зазначимо, що в них також спостерігається певне зростання рівня вираженості показників, що характеризують усвідомлення небезпечної поведінки в різних життєвих ситуаціях (див. рис. 2.).

Аналізуючи середні результати попереднього та підсумкового тестування, відмітимо, що різниця по показнику П1 тут складає 0,1 бала, по показнику П2 – 0,5 бала, по показнику П3 – 1,2 бала, по показнику П4 – 1,8 бала, по показнику П5 – 0,7 бала, по показнику П6 – 0,5 бала, по показнику П7 – 1 бал.

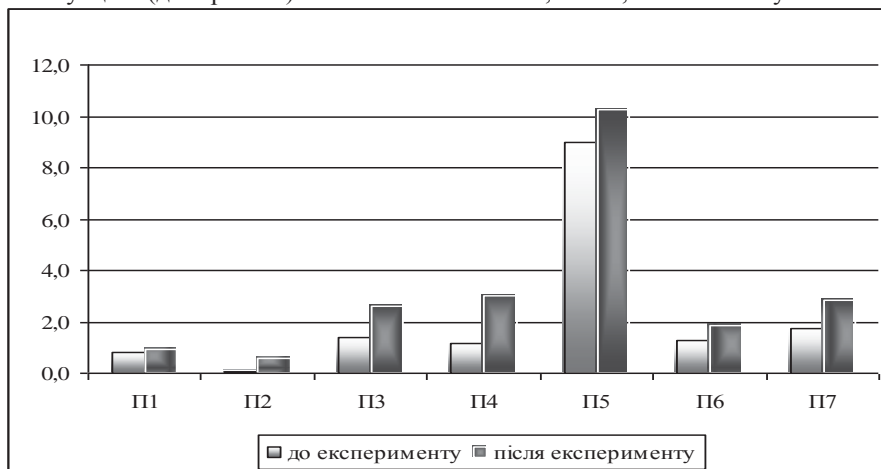

Рис. 2. Усвідомлення небезпечної поведінки підлітками 12 років з високим інтелектом до та після експерименту

Однак, статистично достовірними є розходження лише по показникам П2 ($t = 2,30, p < 0,05$), П3 ($t = 3,75, p < 0,01$), П4 ($t = 6,26, p < 0,01$), П6 ($t = 2,33, p < 0,05$) та П7 ($t = 2,44, p < 0,05$). Це дає змогу вважати, що в результаті проведення психолого-педагогічного експерименту в групі підлітків 12 років з високим рівнем інтелекту значно підвищився рівень адекватності усвідомлення небезпечної поведінки, пов'язаної з використанням транспортних засобів, переміщенням у просторі, прилученням до алкоголю, наркотичним речовинам, палінню, пізнавальною діяльністю та взаємодією з іншими людьми.

За результатами тестування, проведеного в групі підлітків 13 років з низьким рівнем інтелекту після впровадження корекційної системи формування адекватного сприйняття небезпечної поведінки, визначено

зростання рівня вираженості показників П2, П3, П4, П5 та П7 (див. рис. 3.).

Розгляд середніх значень, отриманих у попередньому та підсумковому тестуваннях показав, що вони збільшились по показнику П1 на 0,4 бала, по показнику П2 – на 1 бал, по показнику П3 – на 1,6 бала, по показнику П4 – на 2,2 бала, по показнику П5 – на 5,4 бала, по показнику П6 – на 1,3 бала, по показнику П7 – на 2 бала. Щодо результатів тестування, проведеного в групі підлітків 13 років з високим рівнем інтелектуального розвитку, після впровадження корекційної системи формування адекватного сприйняття небезпечної поведінки, тут також відзначено підвищення рівня вираженості ряду показників, що характеризують усвідомлення небезпечної поведінки в різних життєвих ситуаціях (див. рис. 4.).

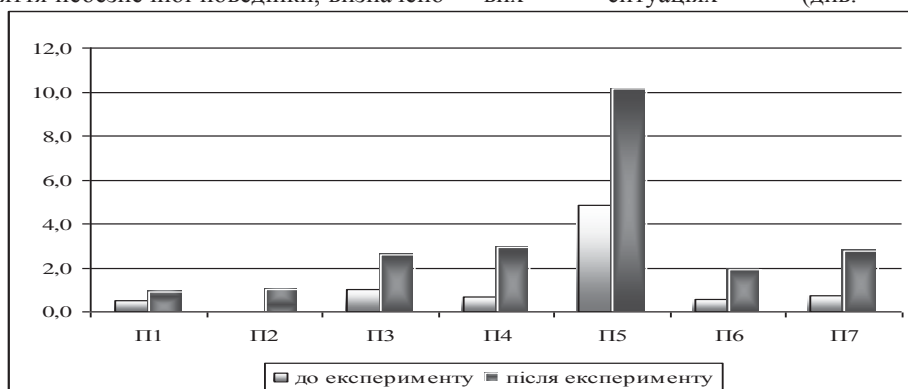

Рис. 3. Усвідомлення небезпечної поведінки підлітками 13 років з низьким інтелектом до та після експерименту

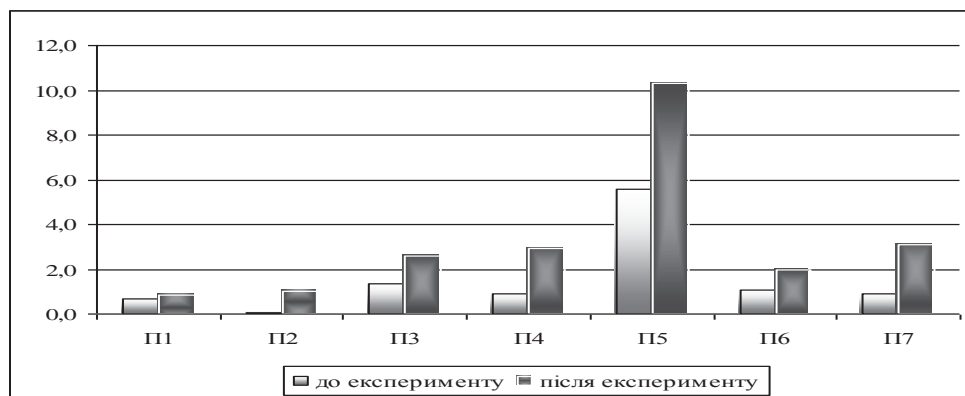

Рис. 4. *Усвідомлення небезпечної поведінки підлітками 13 років з високим інтелектом до та після експерименту*

Докладний аналіз середніх значень показав, що різниця попереднього та підсумкового тестування по показнику П1 складала 0,1 бала, по показнику П2 – 0,9 бала, по показнику П3 – 1,3 бала, по показнику П4 – 2 бала, по показнику П5 – 4,7 бала, по показнику П6 – 0,9 бала, по показнику П7 – 2,2 бала. Статистично достовірними є розходження по показникам П2 ($t = 3,70, p < 0,01$), П3 ($t = 5,15, p < 0,01$), П4 ($t = 6,43, p < 0,01$), П5 ($t = 6,85, p < 0,01$), П6 ($t = 4,88, p < 0,01$) та П7 ($t = 5,81, p < 0,01$). Це свідчить про значне підвищення в підлітків 13 років з високим рівнем інтелектуального рівня, адекватності усвідомлення небезпечної поведінки, пов'язаної з використанням транспортних засобів, переміщенням у просторі, прилученням до алкоголю, наркотичним речовинам, палінню, умовами ігрової, дозвільної та пізнавальної діяльності та взаємодією з іншими людьми, яке відбулося в результаті проведення психолого-педагогічного експерименту.

Узагальнюючи отримані результати експерименту можна констатувати, що впровадження розробленої нами корекційної системи привело до значного підвищення рівня адекватності усвідомлення небезпечної поведінки, пов'язаної з використанням транспортними засобами, переміщенням у просторі, прилученням до алкоголю, наркотичних речовин, палінню, умовами ігрової, дозвільної та пізнавальної діяльності, та взаємодією з іншими людьми у випробуваних незалежно від

віку та рівня інтелектуального розвитку. У свою чергу, в підлітків, які до початку експерименту мали низький рівень інтелекту, після здійснення психолого-педагогічного впливу крім зазначених раніше змін, спостерігається суттєве його підвищення.

Таким чином, апробація запропонованої корекційної системи формування адекватного сприйняття небезпечної поведінки в різних небезпечних ситуаціях підлітками продемонструвала її ефективність для роботи з підлітками 12-13 років, як з високим, так і з низьким рівнями інтелектуального розвитку.

Підсумовуючи наведені у цій статті результати теоретичного та емпіричного, можна зробити такі висновки:

1. На основі попередніх теоретико – експериментальних досліджень розроблена цілеспрямована система усвідомлення підлітками небезпечної поведінки в різних небезпечних ситуаціях.

2. Зазначена система являє собою комплекс взаємодоповнюючих дій, завдань та вправ передбачених для покращення процесів саморегуляції, формування усвідомлення, ставлення до небезпечних ситуацій підлітків з урахуванням їхнього інтелектуального розвитку, та специфіки конкретних небезпечних ситуацій.

3. Досліджено особливості властивостей підлітків на рівні інтелектуального розвитку, як перед умову визначень індивідуального підходу у формуючому експерименті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеев В., Лебедько В. Осознание. Мастерство. Психотерапия. – СПб.: Питер, 1997. – 134 с.
2. Зинченко В.П. Миры сознания и структуры сознания // Вопросы психологии. – 1991. – №3.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Прогресс, 1983. – 365 с.

4. Кон И.С. Психология юношеского возраста: Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1979. – 175 с.

5. Крикунов Г.Н., Беликов А.С., Залунин В.Ф. Безопасность жизнедеятельности. – Ч. 1, 2. – Днепропетровск: Пороги, 1992. – 412 с.

Подано до редакції 12.05.05

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается степень осознания опасного поведения у детей в подростковом возрасте. А так

же описывается система формирования у подростков механизмов осознания опасных форм поведения.

SUMMARY

The degree of realizing dangerous behaviour by teenage children is considered in the article. The author de-

scribes the system of forming mechanisms of realizing dangerous forms of behaviour by teenagers.